

VICISSITUD HISTÒRICA DE LES DESPULLES DE LES REINES PERONELLA D'ARAGÓ I ELIONOR DE XIPRE I JERUSALEM

FRANCESC XAVIER MONTESA I MANZANO

Arran de la col·laboració amb la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, pel gener de 1997, per ressuscitar un vell projecte de construcció d'unes noves tombes, que acollissin les despulles Reials que es trobaven en dues discretíssimes urnes a la Capella dels Màrtirs del claustre de la Catedral de Barcelona, em vaig interessar en conèixer quants Comtes de Barcelona i Reis d'Aragó, així com membres propers a la seva família, havien estat al llarg dels temps sepultats a la Seu barcelonina. La nòmina no era, en efecte, nombrosa; Ramon Borrell, mort el 25 de febrer de 1018; Ramon Berenguer I, nét de l'anterior, mort el 27 de maig de 1076, la seva esposa Almodis de la Marca, assassinada pel seu fillastre i hereu del comtat, Pere Ramon el 16 d'octubre de 1071, i la Reina Peronella d'Aragó, traspassada a Barcelona el 13 d'octubre de 1173. Procedents del convent de Sant Francesc, dit de Framenors de Barcelona, les despulles d'Alfons II de Barcelona, III Rei d'Aragó d'aquest nom, les Reines Constança de Sicília, Maria de Xipre i Sibilla de Fortià i els Infants Jaume, Comte d'Urgell i Frederic, ambdós fills d'Alfons III de Barcelona, IV d'Aragó, dit el Benigne i de Teresa d'Entença.

El que més em va cridar l'atenció és que, malgrat que la totalitat de les cròniques consultades afirmaven que la Reina Peronella havia estat enterrada a la catedral, s'havia perdut el rastre de la localització de la seva sepultura.

Peronella d'Aragó, filla del Rei Ramir el Monjo i d'Agnès d'Aquitània-Poitou, va signar esposalles de futur a Barbastre l'onze d'agost de 1137, quan només tenia un any d'edat, amb el nostre Comte Ramon Berenguer IV. El matrimoni no es va poder consumir, com és fàcil de suposar, fins l'agost de 1150, a la ciutat de Lleida, quan Peronella comptava catorze anys i el seu marit trenta-set.

La crònica de San Juan de la Peña, i alguns historiadors i cronistes,¹ donaren també a Peronella el nom d'Urraca, que sembla haver-li estar adjudicat quan els seus pares van pensar en donar-la en matrimoni, al poc de néixer, amb l'hereu d'Alfons VII de Castella, la mare del qual, la Reina Urraca, havia estat casada en segones núpcies amb Alfons I el Bataller, Rei d'Aragó i oncle de Peronella. El detall del nom, que ha passat pràcticament desapercbut per la majoria d'historiadors a excepció de Miquel Coll i Alentorn, és important pel que veurem després.

Per l'octubre de 1173, la Reina, sentint que havia arribat el moment de la seva mort, va prendre la determinació d'executar el seu testament. El «sacramental», és a dir, la confessió de les darreres voluntats als homes de confiança, és la forma més habitual de portar a terme aquest acte.² Fer un sacramental és un esforç de memòria per al qui l'executa, però encara més per als qui l'escolten, doncs aquests darrers l'hauran de repetir després sota jurament, en un altar, on es copiarà amb gran cura.

Peronella, doncs, va dictar el seu segon testament³ el mateix dia en què va morir, és a dir el 13 d'octubre de 1173,⁴ estant presents Guillem i Ramon de Dalmases els quals, davant de l'altar de Sant Fèlix Màrtir de l'església de Sant Just i Pastor de Barcelona, repetiren les darreres voluntats de la Reina, que foren protocollitzades pel notari Miró i publicades el dia 24 del mateix mes d'octubre. En el seu testament la Reina va demanar ser enterrada a la Seu barcelonina «dimisit Barchinonensis sedis suum corpus ad sepeliendum».

El *Libre de les nobleses dels Reys* ens dóna detalls de la seva sepultura. Hem de dir que aquesta obra és una compilació històrico-llegendària, o millor dit un enfilall de cròniques i fragments d'altres obres de caràcter semblant feta pel barceloní Francesc. Al foli XCIIIv, ratlla 29, comença la transcripció d'una versió ampliada dels *Gesta Comitum Barchinonensium*. En alguns casos sembla com si Francesc hagi disposat d'un manuscrit dels *Gesta* i amb ell a la vista s'esforcés a corregir les faltes del model que copiava. Existeixen dues versions d'aquesta obra, manuscrits números 487 i 152 de la Biblioteca de Catalunya, estudiades per Miquel Coll i Alentorn⁵ i Jordi Rubió.⁶ El text original és escrit abans de l'ender-

1. CARBONELL, Pere Miquel, *Cròniques d'Espanya*, I-II, Editorial Barcino, Barcelona 1997, p. 184, II, p. 30. FLUVIÀ I ESCORSA, Armand de, *Els primitius Comtats i Vescomtats de Catalunya*, Biblioteca Universitària, 11, Enciclopèdia Catalana, S.A., Barcelona, 1989, p. 105. Vegeu també la veu corresponent a «Peronella d'Aragó» a la *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 11, p. 500, signada per Miquel Coll i Alentorn.
2. RUIZ DOMÈNEC, José Enrique, «A propósito de Alfonso, rey de Aragón, conde de Barcelona y marqués de Provenza», *Discurso leído el 29 de febrero de 1996*, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 1996.
3. El primer el faria també a Barcelona, el 4 d'abril de 1152, embarçada del seu primer fill, de nom Pere que va morir infant.
4. Dicta testatrix III idus octobris, anno XXXVII regni Ludovici junioris.
5. COLL I ALENTORN, Miquel, *Obres I. Historiografia*, Curial, Edicions Catalanes, Publicacions Abadia de Montserrat, 1991.
6. RUBIÓ I BALAGUER, Jordi, *Algunes interpolacions en els manuscrits de la Crònica d'en Desclot*, *Estudis Universitaris Catalans*, 1912, VI.

rocament del portal major de la catedral romànica que podem datar cap el 1423 i el segon posterior a aquest fet. Estudiem què és el que ens diuen el dos textos:

«En l'any de nostre Senyor Jhesxrist MCLXXIII a III Kalendes de nohembre passa desta vida dona Urraca regina darago e comtessa de Barchinona e canongessa de la Seu de Barchinona la tal llexa lo vi ques dona als clergues de la dita seu a veure e apres (?) de la tal dona apres de la sua mort fo sebollida honradament en la seu de Barchinona en una pica de marbre que solia esser en la porta sinistra del portal major que garde vers Jonqueres.»

La versió més moderna, encara és més explícita:

«Com passa daquesta vida na Sanxa Regina daragó. En aquest any mateix damunt dit a V Kalendes de noembre passa daquesta vida dona Sanxa Regina darago comtesa de Barchinona, la qual fou sebollida en la dita seu en I pica de marbre que era en lo portal major de la dita seu qui guarda a Tremuntana. Mes quan deffaheren lo portal per rao de la obra nova el faheren mes avant, tragneren daquella picha lo cors de la damunt dita Regina, lo qual era tot integra, e meserenlo en una caixa de fusta cuberta amb I drap de seda lo qual posaren sobre II capitells en la paret prop de la capella del sacrista que es a la banda squerra del altar de la Santa Creu.»

Com es pot comprovar, els dos textos són pràcticament idèntics, malgrat que difereix en la persona de la Reina. El primer ens parla de la Reina Urraca, en el segon de la Reina Sança. No hi ha cap dubte que existeixen importants rasons per creure que es tracta de la Reina Peronella. La primera és que el nom d'Urraca, malgrat ser un nom aliè a la Família Reial,⁷ va ser el que van posar a Peronella quan va néixer i els seus pares pensaven casar-la amb l'hereu d'Alfons VII de Castella. En segon lloc, la pròpia Reina en el seu testament, fet el mateix dia de la seva mort, no ho oblidem, va demanar ser enterrada a la catedral. El tercer motiu, que trobo concloent, és la data de la seva mort, que coincideix plenament amb la que ens ha arribat de la documentació oficial. En el segon text, l'única Sança, «Regina darago, comtesa de Barchinona», a la que pot referir-se és la dona d'Alfons I el Cast, Sança de Castella, la qual va professar el 1197 com a monja al Reial Monestir de Santa Maria de Sixena, monestir que ella mateixa havia fundat i on va ser enterrada el 9 de novembre de 1208.⁸

Peronella, doncs, va ser enterrada en una «pica de marbre», amb tota seguretat en un sarcòfag paleocristià reaprofitat,⁹ col·locat directament a la galilea

7. Segles després el portaria també com a segon nom la Reina Elionor, muller de Ferran I «el d'Antequera».
8. L'atribució feta a Sança de Castella, muller del Comte de Barcelona Berenguer Ramon I, per Francesca Español en la seu treball «El panteó comtal de la Catedral de Barcelona en època romànica» (vegi's nota 9) hem de rebutjar-la, donat que el *Libre de les Nobleses dels Reys*, en totes dues versions, atribueix la dignitat reial «regina darago» a la difunta. Sança de Castella, que va morir cap el 1026/1027, només va ostentar el títol de Comtessa de Barcelona.
9. ESPAÑOL I BERTRAN, Francesca, «El panteó comtal de la Catedral de Barcelona en època romànica», *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, I, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1998, p. 112.

de la catedral romànica, que ja estava acabada a mitjans segle XII, i adossada al mur, a una de les bandes de les portes d'accés.

En el moment de l'enderrocament de la galilea de la catedral romànica, cap el 1423, les despulles de la Reina van ser traslladades a un taüt de fusta i col·locades al costat de la porta de la sagristia, juntament amb el corresponent al Comte Ramon Borrell.¹⁰

Francesc Tarafa, canonge de la Catedral, a la seva obra *De vitis Pontificum Barchinonensium*, datada el 1547, és el primer que atribueix els sarcòfags com pertanyents a Ramon Berenguer I i a Almodis, però no existeix cap document oficial coetani a la mort dels Comtes, ni existeix cap registre a la Catedral que ho pugui corroborar.

El 15 de maig de 1786, es van obrir els sarcòfags dels Comtes, i en el que es creia d'Almodis es va trobar un esquelet complet, encara que amb el cap separat del cos i cobert amb una tela blanca de lli. Aquestes dades coincideixen també amb la descripció del trasllat de les despulles que en fa la versió més moderna del *Libre de les nobleses dels Reys*. Totes les evidències que ens ofereix la documentació estudiada ens reafirma en identificar el cos de la Reina Peronella d'Aragó amb el que encara s'adjudica a la Comtessa Almodis sense proves que ho demostrin.

Elionor, Reina de Xipre i Jerusalem

Elionor de Prades era filla de l'Infant Pere, Comte de Ribagorça i de Prades, i de Joana de Foix,¹¹ néta per tant del Comte-Rei Jaume II el Just. El 1353 es casà amb Pere de Lusignan, Comte de Trípoli, el qual succeiria al seu pare Hug IV com a Rei de Jerusalem¹² i de Xipre el 1360.

L'assassinat del seu marit, el Rei Pere I de Xipre, provocà l'actuació d'Elionor, la qual, per assegurar el tron al seu fill Pere II, demanà ajuda als genovesos, que acabaren imposant-se a l'illa. Dona d'una extraordinària energia i de caràcter violent, el 1375 féu matar, en un sopar que ella mateixa presidia, el seu cunyat Joan d'Antioquia, suposat assassí del seu marit. Els escriptors contemporanis es feien ressò del coratge d'Elionor: Bernat Metge retreu la gran

10. Francesca Espanyol a la seva obra ja citada, sembla demostrar que les despulles masculines pertanyen al Comte Ramon Borrell i no a Ramon Berenguer I com es creia fins ara. Bofarull (a *Los Condes de Barcelona vindicados*) ja sembla sospitar-ho.

11. Filla del Comte Gastó I de Foix, vescomte de Bearn, de Castellbó, de Marsan i de Gavaldà, baró de Castellvell i de Montcada, senyor d'Andorra i de Joana d'Artois.

12. El títol de Rei de Jerusalem era purament nominal, donat que el darrer Rei efectiu fou Enric II, besoncle de Pere I, el qual no va poder evitar que els mamelucs s'emparessin de Terra Santa el 1291. Enric II era germà de Maria de Xipre, muller del Comte-Rei Jaume II el Just i ell mateix es casà el 1318 amb Constança, filla de Frederic III de Sicília i neboda del Rei català.

Estàtua jacent, suposadament d'Elionor de Prades, Reina de Xipre i Jerusalem, conservada al Museu Nacional d'Art de Catalunya.

animositat que posà en la venjança, amb prou risc d'ella mateixa; Jaume Roig l'acusà de la mort del seu cunyat, i de fer entrar a Famagosta multitud de gent genovesa perquè emparés la seva causa. Enemistada també amb el seu fill, i sobretot amb la seva nora, Valentina Visconti,¹³ el seu cosí-germà, Pere III el Cerimoniós la cridà a Barcelona, on arribà el 1381, vint-i-vuit anys després de la seva sortida, per residir en un palau al carrer de Mercaders, que feia cantonada amb un carreró que duia a la plaça de l'Oli, fent una vida retirada de la cort i en un ambient de dol rigorós.

El dia de Sant Esteve de 1416, morí en el seu palau de Barcelona. Tres Reines d'Aragó,¹⁴ la Reina Maria, esposa d'Alfons el Magnànim, la Reina Violant, vídua de Joan I i la Reina Margarida de Prades, vídua de Martí I l'Humà i neboda-neta de la difunta,¹⁵ àdhuc les abadesses dels monestirs de Valldonzella i de Jonqueres, van prendre part en el seguici funerari que conduí, a peu, el cos

13. Filla del Duc de Milà.

14. SAFONT, Jaume, *Dietari o Llibre de Jornades (1411-1484)*, Fundació Noguera, Barcelona, 1992.

15. Margarida de Prades, filla de Pere, Baró d'Entença i de Joana de Cabrera, era néta del Comte Joan de Prades, germà de la Reina Elionor de Xipre.

de la Reina de Xipre al convent de Sant Francesc, on ja hi havien altres enteraments Reials. Jaume Ripoll féu un epitafi en llatí per a la seva tomba.¹⁶

El seu cadàver va ser introduït en un sumptuós sepulcre de marbre col·locat a la dreta de l'Altar major de l'església.¹⁷ Allà va romandre fins el 1692, any en què es va ampliar el presbiteri al fer-se un nou retaule major; aleshores es va obrir el sepulcre de la Reina i aparegué el cos «incorrupte, sencer i flexible».¹⁸ Els franciscans decidiren fer-li hàbits nous i col·locar el cos de la Reina darrera del retaule major, amb un vidre per davant, on era venerat el seu cos per la devoció dels fidels, que la tenien per santa. Possiblement amb la intenció d'iniciar un expedient de canonització, a la sagristia de l'església es va posar un llibre per tal que quedés constància dels miracles que Déu obrava per intercessió de la Reina de Xipre.

Res d'especial va passar a les sepultures Reials de Framenors fins el 1835, en què la comunitat franciscana va patir la segona exclaustració.¹⁹ El 25 de juliol d'aquell any, el convent va ser objecte de profanació i pillatge per part del populatxo. Al cap de poques hores va entrar a l'església un Batalló de Nacionals (dels anomenats de la Brusa), els quals violaren les sepultures i llençaren pel patí-jardí del convent els Reials ossos. Mans pietoses recolliren les despulles i les traslladaren en sacs a l'Arxiu Municipal de Barcelona, on romangueren durant catorze anys en un armari.²⁰

En l'expedient incoat per l'Ajuntament de Barcelona el 1848²¹ arran del descobriment de les despulles reials a l'arxiu municipal, s'inclou la declaració d'un dels comissionats pel consistori per recollir i tornar als franciscans els pocs béns que quedaven, després que les turbes es dediquessin al saqueig i la profanació. Aquest personatge, el nom del qual era Jaume Rigalt, era notari i, en aquell moment, tinent d'alcalde de Barcelona. Rigalt, que havia tingut molta relació amb la comunitat franciscana, declara que, veient el que havia succeït amb les tombes dels Reis (es refereix als que actualment es troben en les seves quasi estrenades tombes a la Catedral), va tractar immediatament de posar sa i estalvi el cos incorrupte de la Reina Elionor de Xipre. Aquest es trobava en un nínxol situat a l'Altar major de l'església, col·locat en una urna; llavors, el va tras-

16. CARBONELL, Pere Miquel, *Cròniques d'Espanya*, Editorial Barcino, Barcelona, 1997, p. 173. Vegeu l'annex al final de l'estudi, amb la seva corresponent traducció en llengua catalana.

17. Duran i Sanpere afirma a la seva obra *Barcelona i la seva Història* que podria ser la tomba que es custodia actualment al Museu Nacional d'Art de Catalunya i que s'ha adjudicat erròneament com la de Sibilla de Fortià.

18. COLL, Fray Jaime, *Chronica seráfica de la Santa Provincia de Cathaluña...*, p. 51.

19. La primera seria el 1822, retornant la comunitat franciscana al convent sis anys després.

20. UDINA MARTORELL, Frederic, «Los restos reales existentes en la Catedral de Barcelona», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XII, 1950, fascículo 1º.

21. «Expediente relativo al hallazgo de unos huesos que se creen pertenecen a cadáveres de Príncipes de la Casa de Aragón», Expte. Nº A-2786, sección 1ª, número 655, año 1848, Arxiu Municipal Administratiu, Barcelona.

lladar a la Casa de la Misericòrdia de Barcelona, amb l'esperança que el custodiessin les franciscanes terciàries que regentaven la casa, les quals es van negar a admetre'l sense una ordre del Vicari General i Vocals de la Junta, per la qual cosa, Rigalt no va tenir més remei que dipositar-lo a la porteria fins que obtingut el citat permís, que va aconseguir aquella mateixa nit, el cos de la Reina va ser traslladat a l'interior del convent de religioses d'aquella institució, on encara es trobava, segons la seva pròpia declaració, el 1849. No obstant, tot sembla indicar, si creiem a l'historiador Joaquim Guitert,²² el qual s'inspira en Gaietà Barraquer, que les despulles de la Reina van romandre al Monestir de Pedralbes fins el 31 d'octubre de 1883, data en què van ser entregades als franciscans i traslladades al seu convent de Vic. Dissortadament aquest convent va patir el 1936 el mateix que Framenors un segle abans, és a dir, que va ser saquejat, profanat i incendiat per les turbes al començament de la Guerra Civil. Si com tot fa pensar, la desgraciada Reina de Xipre es trobava allà no varen quedar del seu incorrupte cos ni les cendres.

De tota manera, Gaietà Barraquer i Roviralta²³ manifesta que el 31 d'octubre de 1889 (sic), va veure amb els seus propis ulls la mòmia de la Reina en «una gran capsa paral·lelograma, de fusta, sense cap mèrit artístic, la cara exterior de la qual, que correspon a la dreta del cadàver, estava oculta sota un llenç pintat a l'oli. Aquest representa un Reina estesa amb ceptre, anell i corona. Sobre el cap es podia llegir: HIC IACET V.M. ELEONOR REGINA CIPRI TERTII ORDINIS HVJVS CONVENTUS FILIA, i al peu d'aquesta inscripció es troba un escut d'armes. Oberta aquesta tapa, vaig veure una mòmia sencera, bastant bé conservada, descalça, vestida amb faldilla de seda de color clar, i toca de monja, ceptre i corona reial». Dissortadament, Barraquer no ens dóna detalls d'on la va veure. El que va passar realment amb la mòmia de la Reina, a hores d'ara continua sent un enigma. A Vic no existeix constància, ni memòria històrica de què hi arribés. A Pedralbes tampoc. Només ens queda l'esperança de què estigui on estigui, descansi en pau després d'una vida tan excepcionalment agitada.

Annex

D.O.M.

Hic jacet Aragonum Regali stirpe creata
Elionor Regina Cypri: qua foemina maior
moribus, aut vita miti, probitate, pudore
aeuo nulla suo vixit: laudesque virorum
sub cute foeminea meruit; nam fraude perempti

22. GUITERT FONTSERÉ, Joaquín, «Restos reales en la Catedral de Barcelona», *Boletín Arqueológico de Tarragona*, n° LII, Tarragona, 1952.

23. BARRAQUER I ROVIRALTA, Gaietà, *Las casas de religiosos en Cataluña*, Barcelona, 1906.

coniugis ulta necem, gnato sua Regna redemit
 praemia ceu sceleris patruus, quae marte premebat
 Ergo decus vestrum virides deflete puelle
 plangite matronae viduae plorate pudicae
 vosque fauete viri lachrymis: fuit illa virago,
 supplicium: terrorque malis, spes unica justis,
 fortibus haec clypeum: miseris praestabat asylum,
 subsidium lapsis, placidum solamen egenis.
 Hinc dos virginibus, captis redimenta dabantur
 orphanus hinc fraudem vitare, hi[n]c templa ruinam
 hic illesa Deo pietas stertit: ergo beatam
 caelicolae teneant animam, sed marmora corpus.
 Post duo iam nouiesque nouem, certumque bis acta
 lustra duo fugerent anni dum Regis ad ortum
 perpetui, longe soluit mors vincula vitae.

Finis

A Déu, Òptim, Màxim

Aquí jeu Elionor, Reina de Xipre, branca de l'arbre Reial d'Aragó. No hagué en el seu segle dona que en costums, mansuetud, bondat, honestedat, discreció i assenyada vida l'avantatgés. Meresqué, en la dèbil condició del seu femení sexe, els elogis i lloances dels barons més eminents; ja que, castigada i venjada la pèrfida i tirana mort del seu marit, redimí el Regne de Xipre per al seu fill de la vexació injusta amb què el seu oncle l'afligia amb guerres cruels. Ploreu, doncs, oh castes donzelles, la mort del vostre millor blasó. Ploreu matrones i honestes vídues; i vosaltres homes, afavoriu amb vostre plany a tal difunta. Fou Elionor nova virago, ja que fou dona de l'ànim més viril. Fou terror o càstig per als dolents, única esperança per als bons, escut per als forts, refugi per als caiguts; joiós consol per als desconhortats; auxili dolcíssim per als pobres i la que, per aquesta excelsa caritat i compassió, es movia a dotar a les pobres donzelles i donar augmentades almoines per a redimir els captius. Per això, era empesa a deslliurar dels enganys els orfes que els podien patir i adobar els temples i cases de Déu: mantenint, amb aquests heroics actes de virtut inviolable, la seva devoció i pietat.

Així doncs, podem devotament creure que sa beneïda ànima és amb els Benaventurats al cel, així com les seves despulles dins d'aquest marbre. Morí, finalment deslligant la seva mort el llaç de la seva vida, en el segon dia de la Pasqua del Naixement de l'Etern Rei, de l'any 1417.²⁴

24. Traducció de Neus Sotelo i Montesa.